

BERTHA ZOLTÁN

Makkai Sándor – és a magyar sorskérdések

A teológia, a vallásbölcselet tudós professzora, a traumatikus történelmi fejlemények éles szemű értelmezője, a nemzeti közösség lelki megújítására elszánt energikus egyházi vezető a hit, a tudás, az értelem minden eszközével a gyökeresen személyes és kollektív megigazulás legvégső feltételeit és lehetőségeit kutatta, vagyis a keresztyén üdvösségtan eleven egzisztenciális jelentőségének tudatosításával a konkrét és véges emberség létadottságait közvetlenül a végtelen értékabszolútumok felemelő szellemi dimenzióihoz viszonyította és kapcsolta. Olyan perspektívákat kínált az egyes ember, a história szorongató valóságába vetett magyarság s bármely sorsközösség, de az egész emberiség számára is, amelyek a hitelvű és hitlénységű megmaradás és minőségesszemei kiteljesedés biztosítékaira és reménységforrásaira világíthattak rá. Hiszen nemhogy az életidő és az élettartam eredendő korlátai, de még az azon belüli szenvedéstapasztalat mélybe húzó kilátástalanságai sem szakíthatják el az emberi lényt önnön teremtményi és megválthatósági esélyeitől: éppen az esendőségben feltámasztható átvalóslásigény szükségképpeniségétől. S ha az üdvözülés reménye ott fokozódik, ahol az áldozat és az áldozatosság, a szenvedés és a sorsvállalás spirituális-erkölcsi hatalma növekszik, akkor egész nemzetek és nemzetrészek, így a kisebbségi helyzetbe taszított magyarok hit- és identitásmegetartó vállalkozása sem kevesebb, mint a transzcendentálisan szavatolt egyetemes humánium – benne az öntökéletesítő akarat, a morális perfekcionizmus – örökérvényű megnyilatkozása. Ekképpen az erdélyi magyar szellem is „arra van hivatva, hogy kicsiny lehetőségek között, nagy erőfeszítéssel egyetemesen emberi szellemmé legyen” – ahogyan azt Makkai Sándor nemzetélettani programja, heroikus etikai axiómája a húszas években megfogalmazta.

Életműve hatalmas gondolati és műfaji horizontokat fog át. A máig inspiratív *Ady-monográfia*, a *Magyar fa sorsa* („mely biztonnyal méltó” a költőhöz Németh László szerint is), a modern hitmélyítő protestáns teológiai, valláselméleti, művelődéstörténeti, irodalomkritikai vagy nemzetnevelési nagyesszé sorozatai az *Öntudatos kálvinizmustól* az *Örök Erdélyig*, a Bethlen Gábort (*Egyedül*) vagy Széchenyit (*Harc a szobor ellen*) megidéző portrékon át a kritikai önvizsgálatban gyö-

kerező nemzetszemléletet körvonalazó és így a felelőtlen illúziókat szertefoszlato *Magunk revíziójáig* (amely 1931-ben jótékonyan rázta fel a szellemi közéletet, s amely Móricz Zsigmond szerint a kisebbségi magyar sorsproblémák boncolgatása révén a közös, integer magyar lelkeség, „a múlt, a nép és az ifjúság kérdésére” ad válaszokat), továbbá a történelmi, társadalmi, lélektani regényműfaj jeles alkotásai az *Ördögsekértől a Holttengerig*: csupán jelezhetik azokat a területeket és csúcspontokat, amelyek a lassan mégiscsak megvalósuló újrakiadások révén is az irodalom-, egyház- és eszmetörténeti áttekintések súlypontjait képezhetik majd.

Az utóbbi félévszázad szórványos – bár jelentős – tanulmányai mellett, amelyek a Makkai-életmű egy-egy aspektusára vonatkoztak (Cseke Péter, Dávid Gyula, Cs. Gyimesi Éva, Szócs István, Láng Gusztáv, Pomogáts Béla, Veress Károly, Kozma Zsolt, Végh Balázs Béla, Lakner Lajos, Imre László, Nagy Pál és mások tollából), átfogó szellemtörténeti és filológiai teljesítményekkel az utóbbi időkben a Debreceni Református Hittudományi Egyetem jeles tanára és kutatója, ifj. Fekete Károly állt elő, aki 1997-ben megjelent *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága* című monográfiájában részletező pontossággal tekintette át a keresztényen gondolkodó egész teológiai életművét a vallástudomány és vallástörténet, a szisztematika-teológia, az egyházismeret (az ekkleziasztika), a liturgika, az igehirdetés-tan (a homiletika), a hitoktatás (a katechetika), a személyes és közösségi lelkipozás, a poimenika és a pasztorálteológia, a református dogmatika és missziológia számtalan területét elkülönítve és átölelve egyszerre. *Tudománnyal és a hit pajzsával – Válogatott Makkai-tanulmányok* (2008) című újabb kötetében ifj. Fekete Károly ugyancsak „végigjárja Makkai Sándor életének és munkásságának legfontosabb állomásait. Bemutatja professzori pályáját, pedagógiai és valláspedagógiai munkásságát, a nemzeti öntudat fontosságát valló nézeteit, a gyülekezetnevelést és a nemzetnevelést összekapcsoló koncepcióját, közéleti szerepvállalásait, vallásfilozófiai nézeteinek ösztönzőit, baráti kapcsolatainak szemléleti megalapozottságát. Elemzi irodalmi munkásságát, valamint közli Makkai Sándor népbírói tárgyalásainak iratait, a vádiratot és a védőbeszédet” – összegzi mindezt Görömbei András. Vagyis „mai üzeneteket és tanulságokat is faggat” (Vitéz Ferenc), s igazolja, hogy „nem ábrándkergetés az élet, a politika nagy kérdéseinek keresztény megoldása” (Imre László).

Mindazonáltal igen nehéz vállalkozás lenne valamifajta teljességigényű nagymonográfiával állni elő arról a Makkairól, akinek – a kiváló bécsi emigráns filozófiatörténész, Hanák Tibor szerint – „úgyszólván minden probléma írássá változott keze alatt”, s akiben „teológus és író egymást kölcsönösen áthatva és

emelve egyesülnek” (Hegedűs Lóránt). Vagy a kolozsvári Kozma Zsoltot idézve: „átfogó, a teljesség igényével megírandó feldolgozásnak nemcsak az az akadálya, hogy erre a feladatra csak olyan vállalkozhat, aki filozófus, teológus, irodalomtörténész, sőt pszichológus egy személyben, tehát kongeniális Makkaival, hanem az is, hogy ez kortársi feladat lenne, márpedig erről le kell mondanunk.”

Az mindenesetre bizonyos, hogy Makkai korszakosan nagy ívű fejtegetésekkel bővítette mindazt, ami Kós Károly, Kuncz Aladár, Reményik Sándor és mások nézeteiben a transzszilvanizmusról, a magyarság sorskérdéseiről kikristályosodott. Kikerekítve a kisebbségi humánium tézisé, miszerint „a kisebbségek vannak hivatva, már csak szükségképpen, a helyzetükből következő szenvedéseiknél fogva is egy nemesebb humánium, egy egyetemesebb emberi szellemiség, egy a nemzeteket összekötő kultúra és végre az igazi embertestvériség nagyszerű és gyógyító jövőjének előkészítésére.” És azt nyomatékossítva mindegyre, hogy az örök krisztusi eszmény élő valóságába vetett hit és bizodalom a világban is érvényre juttathatja a szép, a jó és az igaz legfőbb metafizikai értékformáit, s ezáltal az istenkövető ember fölébe nőhet sorsának, helyzetének és nyomorúságainak. Az „emberi élet magasba lendítése” segíthet a túlélésben, az értékek szummitását, a feltétlen életnormát jelentő Isten szeretete (az onnan származó és az oda irányuló szeretet) biztos támaszt nyújthat az emberlét értéktudatos, ennélfogva jövőt érdemlő folytonosságához. „Mert az a jelentés, amit a hit megragad, az életnek mélyebb, örökkévaló jelentése és így az egész életmegvalósulásra kiható, döntő jelentő ereje van. A hitnek mérhetetlenül nagyobb az életformáló ereje, mint az értelemnek” – szögezi le egyik alaptétele.

Eszméinek alakulásában jelentékeny ihlető szerepet játszottak a jeles elődök és kortársak, Schneller Istvántól Böhm Károlyig, főként a neokantiánus filozófia ismeretelméleti és axiológiai képviselői, s természetesen Karl Barth és a dialektikai teológia követői, illetve Ravasz László vagy a keresztyén egzisztencialista szemléletmódhoz kötődő Tavaszy Sándor. Abban a vállalkozásban, amely az elbürokratizálódás veszélyével küzdő egyházat misszióivá, a missziót pedig egyházivá tenni igyekezett (hogy tehát „a hitből fakadó szeretet hatalmának organizált és fölszerelt felszabadítása” tisztán érvényesüljön), Makkainak kiváló értői és munkatársai akadtak, de támadtak szintén elkötelezett vitapartnerei is. Izgalmasak például a Victor Jánossal folytatott polémiában felmerülő álláspontok, nevezetesen hogy Makkai a masszív erdélyi népegyházi szemlélet talajáról indulva bízik a missziós egyház küldetésbetöltő erejében, míg Victor a bomló keretekre reflektálva kívánja a külmisszió, a kifelé irányuló szolgálatok, a keresz-

tyén egyesületi mozgalmak energiáit mozgósítani és kiterjeszteni. (Népemmel az egyházért: egyik jelmondatos alapcélja volt ez az egyházkormányzó Makkainak. Hogy az egyház valóban „a rábízott nép életének lelki irányítója, mindennapi munkájának megszentelője, szenvedéseiben vigasztalója és a hitből fakadó szeretet tevékeny közösségébe szervezője”, a magyarság pedig igazán „lelki nemzet” lehessen.) És így vált ez az eszme később – egyébként a marosvécsi íróközösségnek vagy irodalmi parlamentnek, az Erdélyi Helikonnak szintúgy oszlopos tagjává váló – Makkai Sándor püspöki programjává is, amely – amiként azt Fekete Károly lényegre törően megragadja – egyháztörténeti jelentőségre a „sajátos erdélyi kegyesség kohójaként”, az evangéliumi szellem apostoli hírvivőjeként, a pontos helyzetfelmérés és problémafelvetés, az őszinteség, a bátor helytállás, az elvi és gyakorlati teológiai igényesség képviselőjeként tett szert.

„A nemzeti lét földi adottság, de isteni ajándék, a nemzethez tartozás pedig isteni kiválasztás eredménye, de ugyanakkor emberi misszió is” – vallja Makkai, s hogy a krisztusi út az elidegeníthetetlenül és sajátosan értékes nemzeti sajátosságok, kulturális identitástartalmak megőrzésére elszánt magatartáselveket is magába foglalja, az elkötelezettséget a lelki-kulturális nemzeti önazonosságot megtartó és kiteljesítő küzdelem örökös folytatásához. A nemzet nem Isten (így a nemzetvallás nem abszolutizálható), de eszköz a világ megszentelődése számára. Makkai szerint „a nemzet a népiség alapján álló olyan közösség, melyet történelmi múlt és szellemi kultúra öntudatosított a maga fenntartására és megvalósítására. Az egyház a nemzet életében a lelki őrálló, a prófétai tiszt hordozója avégre, hogy ez az öntudat Isten Igéjének mértéke alatt álljon, tisztuljon és érvényesüljön.” A nemzeti hivatástudat Isten akarata szerinti szakralizált megnyilatkozása pedig így garantáltan az egyetemes emberség jelzőfényévé válik. S az egyház egyetemessége viszont arra int, hogy nem szabad eltüntetni azokat a páratlan vonásokat, amelyeket egy-egy nemzeti közösség reprezentál. Mert „a keresztyénség az Isten világának gazdagságát és dicsőségét szemléli és magasztalja abban, hogy Isten a lelkek világrendjét páratlan és pótolhatatlan nemzeti lelkületek típusaiból állítja össze, s minden nemzet előtt ott látja állani azt a feladatot, hogy az illető nemzet a maga sajátos módján, nemzeti lelkülete sajátos vonásainak megnemesítésével vegyen részt az emberség nagy lelki egységének, az Isten országának létrehozásában”; így „az a legéleterősebb keresztyénség, amely a maga egész tisztaságában nemzeti eszménnyé tud válni és az a legértékesebb nemzeti élet, amely a nemzet minden életrevaló tulajdonságával tiszta keresztyénné tud lenni” – ahogy ezt Fekete Károly Makkai nyomán összefoglalja.

A kortárs Karácsony Sándor (*Protestáns Szemle*, 1938/2. 81–86.) is kiemelte, hogy mindez olyasmi, „ami pedagógiai irodalmunkban valóban sokkal inkább 'kellő' idáig, mint 'való': filozófiai egységbe látása és tudományosan módszeres egységben tartása a nemzetnevelés problémájának”; megoldva „a nemzetnevelés fogalmában rejtőző belső pedagógiai problémát: a nemzet, amint van, eszköz, a nemzet, amint lennie kell, öncél.”

A nemzetféltő és nemzetnevelő Makkai sokak megdöbbenésére (és persze megannyi személyes és közéleti csalódás után) 1936-ban elhagyta Erdélyt és áttelepült Magyarországra, s felgyülemlett keserűséggel teli híres – *Nem lehet* című – cikkében kifejtette, hogy „a kisebbségi sors nem politikai lehetetlenség, vagy legalábbis nemcsak az, hanem *erkölcsi lehetetlenség*”; „legmélyebb gyökerében elviselhetetlen, mert *merőben ellenkezik az emberi méltósággal*, és ez az, amit Európa lelkiismeretének – ha ugyan van lelkiismerete – nem szabadna eltűnnie és nem lehetne elhordoznia.” (Hasonlóképpen fogalmazott Tamási Áron is 1941-ben: „Idegen uralom alatt élni az ember meggyalázásának egyik neme”; és Bibó István is 1946-ban: „A kisebbségi élet megszűnik teljes értékű emberi élet lenni, háttérbe szorított, nyomott léletté válik”; „a reményből élésnek ez az állapota pedig, ha a remény hamarosan nem valósul meg /.../ *tartósan elviselhetetlen*”).

Makkai írása heves vitát váltott ki – a kisebbségi létparadoxon, a „non possumus” máig égető eszmecseréjét indította el –, mert az erdélyi szülőföldjüknön otthon maradottnak nyilvánvaló szükségük volt morális kitarításuk eszmei igazolására, s ezt elméletileg elsősorban az öntörvényű, autonóm konstitutív értékética, a kantianus kategorikus imperatívusz posztulátumával kísérelték meg rögzíteni. A parancsoló hűség és ragaszkodás emblematikus (és a klasszikus német filozófusra utaló) kifejeződése Reményik Sándor válaszcikkében például így hangzott: „Az erkölcsi törvény mint magyar követelmény bennünk. A transzylván csillagok pedig felettünk. És semmi más. / Nekünk lehet – mert kell.” A „nem lehet”-tel szembeni „ahogy lehet” Reményiknél versben is kifejeződik, mint ahogy előtte és utána másoknál is a magyar sorsproblémákra adott válaszként számos helyen megjelenik: Arany János *Török Bálint* című balladisztikus históriás-krónikás énekében, *Hősökről beszélék* című poémájában Illyés Gyulánál („tartsd fenn magad, ahogy lehet!”), Szabó Pál *Ahogy lehet* című történelmi regényében („Fegyverrel, ravaszsággal, munkával: de megmaradni. Ahogy lehet” – prédikálta ennek kapcsán annyiszor a karizmatikus irodalomtörténész Czine Mihály), majd Wass Albertnél („hogy valahogyan megmaradjon a család, a magyar élet, a magyar gyermek és a magyar jövő. Ahogy lehet” –

Adjátok vissza a hegyeimet!), de még napjaink kárpátaljai remekírójának, Nagy Zoltán Mihálynak *A sátán fattya* című regénytrilógiájában is („éli az életet, ahogy lehet”), illetve *Messze még az alkonyat* című „versesregény-variációjában” is („élni, végigélni / a teremtő által beléjük plántált / életet, / tedd / te is / ezt, / ahogy lehet”). És a most hetvenedik évfordulós nevezetes szárszói találkozó záró előadásában Veres Péter is deklarálta: „Azt kell tennünk, amit minden életrevaló nép tett a történelem folyamán: *alkalmazkodni, hogy megmaradhassunk*. Ez minden más eszmei vagy világnézeti igazság előtt áll: *Megmaradni*. Ahogy lehet. S hogy lehet? Úgy, ahogy a nép nagy többsége hiszi, hogy lehet. Mert a hit nagy erő, a történelemben talán a legelső erő.” A későbbi évtizedek kommunista (és azon belül romániai) diktatúráját abszurd drámában (*Kétszemélyes tragédia*) képletező Kányádi Sándor viszont ezt adja szereplői szájába: „Nem lehet így élni”, s válaszként, hogy „csak így lehet élni”; „és élni kell”. S az erdélyi neoavantgárd áramlatokhoz is kapcsolódó Kenéz Ferenc pedig megrázó versfolyamba foglalja a gyötrelmes sorskérdést: „miközben élni próbálunk, / ha tudni nem lehet, / miközben tudni próbálunk, / ha élni nem lehet”.

Ahogy tehát Makkai a legvégső nemzeti létproblémákat kavarta föl vitacikkében, *Magyar nevelés, magyar műveltség* című 1937-es könyvében szintén alapkérdést exponál: magyarság és emberség, identitás és humanitás, humanitás és divinitás egybefüggését. Kijelenti: „nem érte, az ő kedvéért, hanem önmagunkért kell európai nemzetnek lennünk. Ez, éppen ebből kifolyólag, valami egészen mást jelent, mint Európa utánzójának, szolgájának, vagy éppen majmolójának lenni. Nincs szükségünk Európa bűneire, igazságtalanságaira, szeszélyeire, képmutatására, felfuvalkodottságára. Saját magyar jellemünk és szellemiségünk kifejtésére van szükségünk az európai kultúra valódi és örök értékeinek érvényesítése által. A mi európai feladatunk: emberek lenni – magyarul.” (Ugyanezt József Attila is hasonló önérzettel mondta: „Az emberiségnek éppen magyar mivoltunkkal tartozunk.”) Ez az erkölcsi nemzeteszme végigvonul történelmünkön. Babitsot idézve: „– Mit ér az ember, ha magyar? – kérdezte Ady Endre. De nem ő először, s nem ő utoljára. Azt mondhatnám: az egész magyar történelem ezt kérdezi. Amit Ady versével, szavaival, ugyanazt kérdezte Széchenyi egész életével. Nincs még egy élet, mely oly ellenállhatatlanul veti föl a 'magyarság és emberség viszonyának problémáját'.” Néhány példa minderre: „Mi az hát, ami a magyart emelheti? / Valóban nem más, mint az ész s erkölcs” (Berzsenyi Dániel); „Minden ember legyen ember / És magyar” (Vörösmarty Mihály); „Ha nem születtem volna is magyarnak, / E néphez állanék ezennel én”

(Petőfi Sándor); „Testvéremül elfogadom, / Ki tiszta ember és magyar. (...) Kitárul a felé karom, / Kit magyarrá tett értelem, / Parancs, sors, szándék, alkalom”; „Ember az embertelenségben, / Magyar az úzótt magyarságban” (Ady Endre); „Hát igenis lenni, lenni: elsősorban embernek és emberiesnek lenni, jó európainak lenni és jó magyarnak lenni” (Kosztolányi Dezső); „jövőt nevelni, embert és magyart” (Áprily Lajos); „Ember is; magyar is; magam is”; „adj emberséget az embernek. / Adj magyarságot a magyarnak” (József Attila); „Mennél mélyebben vagyok magyar, annál igazabban vagyok ember. A legfranciább franciák, a legnémetebb németek, a legoroszabb oroszok voltak azok, akik az egész emberiségnek is mondtak valamit” (Németh László); „Nem a mi dolgunk igazságot tenni, / A mi dolgunk csak: *igazabbá lenni*”; „Hát minden tárnát fel kell tární, // Ahol még érc van: emberi s magyar” (Reményik Sándor); aki „amíg embernek hitvány, magyarnak nem alkalmas” (Tamási Áron); „mindíg magunkért, soha mások ellen” (Dsida Jenő); „a magyarság az én szememben, de a múlt magyarjai szemében is: a nemes gondolkozás és a nemes magatartás” (Veres Péter); „A magyar az, akinek jellemzésére azt mondhatjuk el, amit a tökéletes emberről gondolunk”; „Jó magyar az, aki emberi, jó tagja a magyar közösségnek” (Illyés Gyula); „én ember vagyok magyar és Európa” (Hervay Gizella); „EMBERNEK MAGYART, / MAGYARNAK EMBERIT!” (Utassy József).

A fiatal erdélyi kutató, Nagy Zoltán *Makkai Sándor – Módszer, történelem, személyiség* című – jelenleg kiadás alatt lévő – könyve elsősorban a nyelvi-reflexív történelmi és hermeneutikai olvasástapasztalattal nyitja újra az életművet értékelő diskurzust. Legfőbb tézise a Makkai-szövegtörzs szerves egységét állítja: „azt mondhatjuk, hogy például Makkai irodalmi munkássága nem függetleníthető azoktól a megnyilatkozásaitól, amelyek a kisebbségi létértelmezések kultúrpolitikai, társadalmi, teológiai vonatkozásait hordozzák magukban.” Másfelől pedig finom értelmezésekkel mutatja ki a neokantiánus szubjektumfelfogás, a Böhm Károly-i axiológiai szubjektumfilozófia és a heideggeri egzisztenciálfilozófia alapvetéseinek bizonyos elvi-teoretikus inkongruenciáját Makkai eszméiségében és a meghatározó korabeli erdélyi magyar filozófiában: „a történelem útján keresett szabadság *lehetőségei*, illetve a valósággal számot vető *felelőség* olyan értékalakzatokat képesek létesíteni, amelyek értelemtulajdonító gesztussal rendelkezhetnek egy, a mindennapjaiban és történelmi önképében folyamatosan elbizonytalanodó közösség létminőségének kifermálása során. Gondolatmenetünk tulajdonképpeni célja tehát az volt, hogy szétszálazza, illetve különböző jelentéstulajdonítások felől közelítse meg a fenti szakaszokban érintett jelenségek

értelmét, amelyek éppenséggel összetett természetükből kifolyólag nem engedték egyoldalú vizsgálatukat.” S így „megkockáztatható az az észrevétel, miszerint a neokantiánus értékparadigmára és a Böhm-féle axiológiai koncepcióra támaszkodó kisebbségi értelmiségi tudat könnyebben volt képes tájékozódni a kisebbségi identitást megtörő válságpillanatokban, hatékonyabb cselekvési lehetőségeket, etikai kötelezettségeket dolgozhatott ki magának, amelyeket a valóság elfogadását és a benne való *lenni-tudás*ra törekvő emberi lehetőségeket hangsúlyozó egzisztencializmus pusztán a szabadság általános létfeltételeként gondolhatott el.” A dolgozat az emlékezetkultúra antropológiai szempontjait is érvényesítve hangsúlyozza például Kovács László szavait az *Erdélyi Helikon*ból: „Talán mindig is úgy volt: magát ünnepli az, aki a múlt napjait ünnepli meg. A maga megtisztult ideáljait szereti, amikor emlékezetében maga elé hozza a régi hősöket, fölmelegszik mellettük és jár a fény körül.” (Mintha csak Jan Assmann és mások felismeréseit hallanánk évtizedekkel korábbról az emlékezés szükségképpen szubjektivitásáról és temporalitásáról.) S a dolgozatíró Bethlen Gábor idézéséről is leszögezi: az „1929-es emlék-ünnepséget mi sem jellemezheti jobban, mint az emlékezetközösség azon eltökéltsége, hogy fölülkerekedjék a múlt és jelen közti áthidalhatatlan szakadékon.” Valóban, s itt viszont a nem említett Pierre Nora-ra is hivatkozhatnánk, aki szerint „az emlékezhelyek azért létezhetnek, mert az emlékezetnek nincs már valódi közege”.

Az aktuális alapprobléma – egyik oldalán az affirmatív, transzcendentális identitáserősítéssel, másikan az egzisztencialista heroikus pesszimizmussal –: hogy tehát végül is lehetséges-e vagy mégsem a kisebbségi lét elviselése? „Nem lehet”, vagy „ahogy lehet”? A Makkai-életmű újabb kutatói szerencsésen nem egyszerűsítik le sem a kérdést, nemhogy a választ. A „veritas duplex”, a kisebbségi és magyar sorsparadoxon vagy apória ugyanis feloldhatatlan, illetve legalább kettős jelentésű. A Duna-deltát megjárt László Dezső szerint van „egy emberfajta, amelyiknek millió és millió egyedét valami megfoghatatlan hatalom arra kényszeríti, hogy akkor is magyarnak vallja magát, ha abból kára származik.” S ez hangzik Csoóri Sándor axiómájából is: „magyar az, aki az érdekei ellen is magyar akar maradni! A kérdés tehát nem faji, ahogyan sokan értelmezni szokták és szeretik, hanem filozófiai és erkölcsi.” Sütő András vallomásában Erdély „tizenegyedik parancsolata”, hogy itt „maradni kell akkor is, hogyha nem lehet”. (Olyasmi ez, mint amikor napjaink egyik neves irodalomkritikusa – Elek Tibor – azt írja, hogy mert nyilvánvalóan egyetemes, egységes magyar kultúrában gondolkodunk, határon túli magyar irodalom természetesen nincs: mi-

közben látjuk, hogy van.) A töprengés tehát az emberé, az azt meghaladó belátás – és a transzcendentális eszmélkedés eredménye – pedig rajta túl, feltétlenül valahová magasabbra mutat.

TÁJÉKOZTATÓ IRODALOM

- CSEKE Péter – MOLNÁR Gusztáv, szerk. (1989): *Nem lehet – A kisebbségi sors vitája*. Bp., Héttony Könyvkiadó.
- CSEKE Péter, szerk. (1995): *Lehet – nem lehet? – Kisebbségi létértelmezések (1937–1987)*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- GÖRÖMBEI András (2012): *Irodalom, nemzet, harmadik út*. Bp., Nap Kiadó.
- HANÁK Tibor (1981): *Az elfelejtett reneszánsz*. Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- HEGEDŰS Lóránt (1996): *Újkantiánus és értékteológia*. Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó.
- FEKETE Károly, ifj. (1997): *Makkai Sándor gyakorlati teológiai munkássága*. Debrecen, Debreceni Református Kollégium.
- FEKETE Károly, ifj. (2008): *Tudománnyal és a hit pajzsával – Válogatott Makkai-tanulmányok*. Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása.
- IMRE László (2010): *Új protestáns kulturális önszemlélet felé*. Bp., Kálvin Kiadó.
- KOZMA Zsolt (1992): Hit, egyház, nemzet, Makkai Sándor látásában. *Protestáns Szemle*, 1992/1. 8-11.
- MAKKAI Sándor (1934): *Egyedül*. Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh.
- MAKKAI Sándor (1935): *Az élet kérdészet I-II*. Bp., Révai kiadás.
- MAKKAI Sándor (1937): *Magyar nevelés, magyar műveltség*. Bp., Révai kiadás.
- MÓRICZ Zsigmond (1982): *Erkölcsei sarkantyú*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó.
- NAGY Zoltán (2012): *Makkai Sándor – Módszer, történelem, személyiség*. Kolozsvár, doktori értekezés, kézirat (kiadás alatt).
- NÉMETH László (1970): *Két nemzedék*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó.
- NORA, Pierre (2010): *Emlékezet és történelem között*. Bp., Napvilág Kiadó.
- VITÉZ Ferenc (2008): Könyvek között. *Néző • Pont*, 18. 726–729.